

УДК 438.41+72.03(712)

Василь Вихованець

АНТОНІНИ: «ШМАТ ЗАХОДУ, НА ПОЛУДЕНЬ РУСІ ПЕРЕНЕСЕНИЙ»

Антонінський маєток на Заславщині, довгий час відомий як помістя Холодки¹ [22, с. 27; 14, с. 237–240], розбудовувало чотири покоління князів Сангушків. Проте особливого розквіту він зазнав за Альфреда Потоцького, чоловіка Марії Сангушко, та їх сина, гр. Юзефа і його дружини, Гелени з кн. Радзивилів. На початку ХХ ст. Антоніни набули європейського визнання. Вони славилися оригінальними за архітектурою палацово-господарськими будівлями, табунами англо-арабських скакунів, оранжереями, протипожежними спорудами, вишуканим готелем для численних закордонних туристів, лікарнею з найсучаснішими обладнанням та ліками для *приятелів* – керівників двору і багатьох володінь. Помешкання для останніх, кожне – двоповерхове, витончених архітектурних смаків, стояли на берегах озера, серед зелені і квітів. Згодом до цього комплексу будов додалися електростанція, автомобільні гараж і майстерня, завод з виробництва одекolonів. Грандіозний парк з його оригінальними пам'ятниками-скульптурами, альтанками, а також лебедями, павами, фазанами, страусами, ланями, козулями і навіть верблюдами мав цінність не лише пейзажно-видову, архітектурну, але й наукову.

Далі спробуємо зобразити Антоніни в ширшому соціально-побутовому контексті, детальніше зупиняючись на його архітектурних особливостях і покликаючись при цьому як на традиційно відомі, так і на деякі рідкісні історіографічні джерела. Разом з тим коротко згадаємо наші особисті враження від селища, де мали змогу побувати двічі.

Антонінський диво-маєток здавна приваблював як польських, так і українських істориків. Про нього писали чи хоча б згадували ровесники його слави В. Земковський (Зенковський), І. Словацький (Славецький), Ю. Дунін-Карвіцький (він же і під псевдом Юзеф Власт), С. Бояновський, А. Урбанський, Л. Дембіцький, а також Е. Хлопіцький, Р. Афтаназі, Т. Ярошевський, А. Холєвянка-Кру-

шиньська, В. Мейштович, Д. Бовуа та ін. Окремо в цьому ряду стоїть талановитий художник Н. Орда, котрий пензлем з переконливою історично-художньою достовірністю і глибоким відчуттям не лише рукотворного романтизму й екзотики, але й правічної просторово-природної таємничості антонінського садибного пейзажу створив свою повість про цей ансамбль. Уважний не тільки поглядом, але й серцем, він помітив і передав не лише архітектурні деталі, елементи монументально-меморіальної естетики чи смак планування доріжок, насаджень, але й доброзичливий настрій завжди привітної господині.

Деякі відомості про своє обійстя залишив кн. Є. Сангушко у своїх знаменитих Мемуарах для дітей [31, с. 49–52, 57]. Але чи не найкращим документальним, чудово ілюстрованим твором про цю рукотворну перлину є розповідь «Antoniny», автор якої – поет, письменник і журналіст Казимір Лясковський (1861–1913) [32, с. 1–26]. Тут вміщено 33 світлини – подружжя Потоцьких, головної в'їзної брами (воріт), палацового дитинця разом зі стайнями, а також внутрішніх кімнат тощо.

Проте якщо перу польських дослідників належить *кілька* більш-менш композиційно завершених історико-краєзнавчих розвідок про історію унікального селища, то цільної наукової монографії про нього українською мовою довгий час не з'являлося. Натомість серед фахівців відомою була невелика стаття О. Пажимського «Антоніни», котрий займався дослідницькою роботою разом з Р. Афтаназі. Розпорошені уривчасті дані, що стосуються переважно архітектури маєтку, його економіки та культурно-мистецьких і ботанічно-зоологічних скарбів, знаходимо в інших працях цього автора, а також у Б. Пажимського, О. Михайлишин, В. Павлюка. Вчені В. Кучеренко, Г. Максимова, О. Пламеницька вмістили короткі ілюстровані відомості про залишки антонінських архітектурних скарбів у книзі «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» [18, с. 215–217].

Зрештою, значно доповнила і розширила відомості про містечко й навколишні терени Міжнародна науково-краєзнавча конференція «Антонінський край у просторі і часі», котра проходила в цьому ж селищі 11–14 червня 2008 р. Вона не лише систе-

¹ Р. Афтаназі пояснює, що початкова назва хутора походить від тінистої діброви, котра оточувала його звідусіль. УРЕ подає цей топонім в ідеологічному варіанті: «Голодьки»; див.: Українська Радянська Енциклопедія / Вид. друге. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1974. – Т. I. – С. 213.

матизувала ті чи інші дослідницькі «окрушини», а й сказала про нього чимало нового, хоча б для вітчизняного краєзнавця і читача [1; 2]. Наша розвідка про цей архітектурно-парковий мистецький оазис опублікована в першому томі наукового збірника [4, с. 31–86].

Отже, колись бідні Холодки-Голодьки, потрапивши в руки працюючої династії Сангушків, стали провідним господарством. Антонінський ключ складався з 17 фільварків. Осад розташований на невлесимій географічній межі Волині і Поділля. Все ж таки Антоніни – це ще Волинь, Південно-Східна Волинь, кордон Заславщини [8, с. 48–49, 72–73].

К. Лясковський назвав це помістя книгою: «Антоніни то книга кількох віків і кільканадцяти поколінь». Відтак, перейдемо до витоків і еволюції архітектурного та господарського становлення цього дивного витвору польсько-українського господарського генія. Спробуємо відтворити дух епохи злету і загибелі Антоніни, цієї *поєми* з нив, городів, садка і парку, стаєнь і офіцин, гаража «самоходув» і депо «стражаків» (пожежників); пошти і телеграфа, електричного освітлення і телефонів, річки й озера, куштів і квітів, сонця й неба, серця млинового, що струменіло животворним пахучим борошном, і серця людського, котре невтомно пульсувало благородною однаково – чи то князівською, чи то «влошчянською» (селянською) кров'ю. Вони були в природній єдності зі своїм краєм і один з одним – хазяїн і селянин. К. Лясковський свій нарис розпочинає хвилюючим поетичним епіграфом, з якого ми наведемо лише два рядки: «А те, що травою покрилось, спочило, хай наші нащадки читають душею». Спробуємо і ми саме так читати «Антонінську книгу», цінуючи кожною крихтою відомостей про славне обійстя та його мешканців. Як сказав той же автор, «ale nic w ogóle, wszystko w szczególe» – *але нічого [мимохідь] в загальному, а все [уважно] в деталях.*

Варто пам'ятати, що вигляд Сангушківського родинного гнізда в Славуті – дуже імпозантної з вигляду садиби і, зокрема, палацу не йде ні в яке порівняння з красою і смаком антонінського помешкання: «Просторий тутешній (славутський.– В.В.) палац, звична резиденція дідичів – то тяжкий (масивний) двоповерховий мурований будинок без жодного стилю» [28, с. 58]. Славута віддавна звикла економити, ще з часів кн. Ієроніма, коли про його статки було сказано: «Добра були великі, але прибутки незначні; про розкоші не могло бути й мови» [31, с. IX]. І в 1881 р., через місяць після смерті великого хазяїна, кн. Романа Євстафійовича, котрий мешкав не в палаці, але в невеличких

Рис. 1. Колишній гараж і майстерня автомобілів. Нині приміщення селищної ради і бібліотеки. Фото автора

двох кімнатках, коло своїх улюблених коней – над стайнями, Ю. Дунін-Карвіцький нотує подібне: «Загалом життя в Славуті [...] було надміру скромне» [27, с. 124].

Зрештою, вигляд славутської садиби, де у дворі росло лише кілька старих сосен та лежали величезні штабелі дров, значно покращав з появою тут в 1868 р. молоді і вродливої гр. Кароліни де Тун, дружини останнього місцевого володаря, кн. Романа-Дем'яна Сангушка. Довкола палацу з'явилися дерева й кущі, а також клумби, травники, фонтани. В усі приміщення було підведено воду.

Натомість Антоніни в кінці XIX-го, а особливо на початку XX ст. вражали магнатським багатством, англійським шиком, французькою елегантністю, голландською чистотою. Відкриємо ж історичну «браму в'яздову», що веде в антонінський двір-дитинець. Між іншим, вона збереглась.

Прошкую від «garażu samochodów» (тепер тут селищна рада і бібліотека). Рання провесінь; низькі темно-сірі хмари. Сонце інколи зачепиться на мить за голе віття віковичних, посаджених кн. Євстафійем ясенів чи дубів – не розібрати. Колючий вітер сипле в очі то мокрим снігом, то густою крупною. Старається кинути мені під ноги як не килим, то білу скатертину. «Хоч я не граф, але до речі: я – гість», – всміхаюсь подумки.

І ось я на широкому дворі. А тут... – золочена-мальована карета. І баскі коні гнуть дугами шиї і

крешуть іскри копитами по землі. І з тріском двері палацові розчинились. Два козаки дебелі, двоєтрові катають по снігу хідник червоний... А граф Потоцький, Йосип, син Альфреда, іде собі повагом до карети. І з-під вусів закручених шляхетських лукавий усміх ледве-ледве грає.

Привиділось? Яскраво уявилось. А саме так було колись, давно. Слідів палацу як ми не шукали – не знайшли. Стоять обдерті давні офіцини – помешкання маєткових людей. І лев (скульптура) при нижнім вході в парк... І гребля давня ось; лише млина нема. З столітніх давніх верб – одні пеньки діаметром на метрів півтора. Що ж не змінилось в Антонінах? Свинцево-сірий став. То Ікопоть, загачена давно. Малий Владисьо он, над потічком... І лебеді тут не перевелись.

О Антоніни... Чому ви стали милі серцю? І ваша сірість, і холодність, і руїна відлунюють у серці сумним боєм: *непоправима втрата... назавжди.*

– А як живуть Кременчуки, колись заможні? Чи сипле солодом могутня цукроварня?

– Ще пару літ тому жила і працювала. Один димар від неї залишився², – промовила Людмила Панасюк, сільський бібліотекар³.

Поглянемо довкіл і в сиве минуле. Антоніни розташовані у видолинку, раніше повному стародавніх дерев, соковитих мурав і пишного буйноцвіту. Зусібіч – клямри пагорбків та незначних височин. Містечко споконвіку лежить на прадавньому гетьманському шляху, що праворуч (обличчям до сходу сонця) на Старо-Костянтинів веде, ліворуч – на Ізяслав. Були тут дороги, що до турка, татарина й волошина слалися. Могутній шмат землі – «*tężyzna*» – *тенжизна*, тобто *сила, міць*. Тут лишили свої сліди Острозькі, Заславські, Конецпольські, Вишневецькі, Тишкевичі; в цих

² За поданням Т. Стецького, кременчуцька фабрика цукру була однією з найкращих на Волині і найпотужнішою в Заславському повіті: «Цукроварня кременчуцька знаходиться у великому чотириповерховому мурованому будинку; обладнана 6-ма пресами; головною паровою машиною на 20 к/с для приведення в рух пресів й тертки; 6-ма паровими котлами загальною потужністю 180 к/с; пневматичною машиною «*o sile 12 koni*» для 2-х парових апаратів; пневматичною помпою до апарату для згущування сиропу; гідравлічними пресами; дефекаційними котлами; фільтрами до системи Пейрона» тощо. Для пор.: цукровня в Клембівці мала 5, у Шепетівці – 4 преси; шепетівська рафінерія була однією з найпотужніших на Україні, переробляючи щороку 200000 пудів цукру-піску [35, s. 300-301].

³ Людмила Василівна Панасюк, старший бібліотекар Антонінської селищної бібліотеки в період на поч. 2008 р.

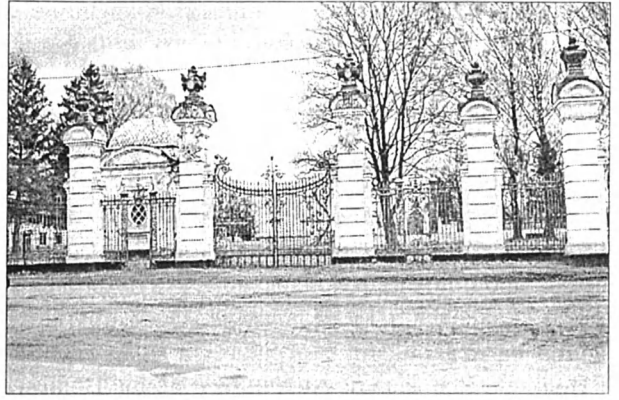

Рис. 2. Головна (західна) входна брама. Фото автора

околицях бували Жулкевський та Собеський. Лиш Сангушки й Потоцькі зробили з цієї долини коштовність.

На долині – шеренга білих плям: то будови. Долина пахне липами, медом і... молоком. У стайнях форкають коні – *араби, англо-араби*, їм нема ціни. Є серед них особливі – *залізноногі* верхові, що принесли світову славу спортсменам – подружжю Юзефу та Гелені з Радзивілів Потоцьким, останнім справжнім господарям Холодків-Антонін. Зрештою, несправжніх – Антоніни не знали. За кілька років до катастрофи хтось сказав, що Антоніни – то ніби частка Англії, якимось чудом кинута на півдні Русі; і ще одна, подібна думка: «*Kawał zachodu na południe Rusi przeniesiony*» [32, s. 6–7] – *шмат заходу, на полудень Русі перенесений*.

Справедливо підкреслює Б. Пажимський, що сьогодні поспільство навіть уявити не може, які великі мистецькі й історичні цінності зберігали палацово-паркові ансамблі – маєтки нашого краю, серед котрих – Антонінський, поза всякими сумнівами, був найкоштовнішим. І можливо, не всі (початкуючі) краєзнавці відають, що до пейзажного парку додумалися таки в Англії між 1710 та 1730 рр. І не садівники чи архітектори, а якраз ті люди, думати яким, як то кажуть, на роду написано: філософи, письменники, мистецтвознавці. Це був винахід англосаксонського лібералізму, який знайшов своє удосконалення в поєднанні природних паркових систем з мистецьки спланованими алеями, стежками, рукотворними струмками і озерами, фонтанами, штучними гротами і острівцями. містками й бесідками тощо. За вдалим висловом Т.Є. Стецького, у краї «повстав шал (шаленство, надмірне захоплення) ангельщици (англійського смаку), сповнений простоти й природності, а проте в суті своїй значно коштовніший від звичайного, нерукотворного» [35, s. 189].

І хоча спочатку пейзажні парки несли на собі національний природний колорит, далі їх творці, пе-

реважно талановитий садівник-ірландець Міклер (Маклер), запрошений з Англії в 1790 р. Ізабелою Чарторийською для влаштування модної новинки в родинних Пулавах [35, s. 190–193; 15, с. 269–272; 16, с. 119–133], а також Кайзер, Метцель і інші наважилися вносити в них елементи екзотичної фауни і флори [11, с. 232–235; 20, с. 3].

Щодо садиби, про яку говоримо, то з приводу запроваджених там новацій маємо лиш загальне повідомлення того ж Стецького, мовляв, найбагатшим на квіти, коштовні і рідкісні рослини і чудово упорядкованим парком на Волині є нині «ogród» в Антонінах, що в Заславському повіті. Хто ж з тогочасних маститих пейзажних митців-архітекторів докладав до нього своїх талантів протягом століття? На початках це був Кайзер (ім'я невідоме), котрий заснував садибні парки в Холодках, Романові (маєток гр. Ілінських; Новоград-Волинський пов.) та в Молочках (господарство п. Гіжицького; Житомирський пов.). Вважаємо, що далі його творили самі господарі разом з місцевими фахівцями-садівниками, серед яких відомий лиш Вінцентій Земковський. Він трудився в парі з кн. Романом Сангушком-Сибіряком.

О. Михайлишин підкреслює, що найбільше наукове зацікавлення складає група палацово-паркових комплексів, сформованих еволюційним шляхом. Антонінський серед них – на чільному місці. В її праці відзначено, що будови в Антонінах належать до малочисленної групи перших зразків романтичних палацових будівель в стилі небароко, котрі з'явилися на Волині у 80-х роках XVIII ст. [10, с. 10]. Цей романтизм виявився і в появі своєрідної навколопалацової флори. Зароджуючись як данина західноєвропейській моді, вирощування та колекціонування екзотичних рослин дуже швидко сформувалось в окрему садівничу галузь з адаптації їх у нових природних умовах.

Немалими секретами і умінням треба було володіти, щоб створити приватний ботанічний сад, в складі якого передбачалися теплолюбні чи з інших кліматичних теренів рослини. А в Антонінах справді було дуже багато дорогих насаджень-переселенців: лише різних кущів і квітів, в т.ч. орхідей, нараховувалося близько 4 тис. сортів. Ще й сьогодні тут ростуть ялини звичайна, голуба і срібляста, сосни австрійська і Веймутова, модрина, вільха чорна, бук, граб, ясен, липа, тис ягідний, туя золотиста, коркове дерево (біля офіцини з написом над входом «МСМ», що значить 1900 [р.]), горіхи – Зібальда, ведмежий, волоський, форзиція, катальпа та представники іншої чужоземної флори.

На описовому тлі рукотворних пейзажів, архітектурно-стильових особливостей садиби загалом

Рис. 3. Прибрамний будиночок (знаходиться у дворі).
Фото автора

і палацу зокрема, думається, не зайвим буде подати, хоча б кількома штрихами, портрети творців «Антонінської книги». Це допоможе нам зрозуміти, чому вони писали її саме так, а не інакше, чому жили саме тут, а не де-інде.

Повернімося до Потоцьких. Юзеф Альфредович імпував росіянам, водночас відпихаючи і шокуючи їх зверхністю й умінням похизуватися. Наприклад, коли він виходив з дому – справді з тріском розчинялися двері, і два лакеї у формі козаків викочували на засніжену доріжку багрянний килим аж до підніжка екіпажу, що чекав на нього... [33, s. 135].

На російську аристократію граф споглядав з моральних вершин польського магната. Маючи 60 тисяч гектарів зразково доглянутого чорнозему, Ю. Потоцький пишався високими врожайями. Участь антонінців в сільськогосподарських виставках в Росії і за рубежом була постійною; і було що показувати і пропонувати. Прекрасно адміністровані високооплачуваним штатом, забезпечені кваліфікованими робітничими кадрами й обладнані найновішим європейським устаткуванням цукроварні в Кременчуках, Клембівці (Клубівці), Корці, Шепетівці (Волинь), Сатанові, Сушківцях (Поділля), Бужанці, Вільхівці (Київщина) приносили сотні тисяч рублів прибутків, з яких лише на

Рис. 4. Флігель – окремий будинок у дворі (зліва).
Фото автора

утримання життя палацового в Антонінах щорічно витрачалося 150 тис. царських рублів.

Лісові масиви Потоцьких в основному розміщувалися в Шепетівському, Пліщинському та Смолдировському землеволодіннях і загалом нараховували майже 30 тис. десятин. Ліси, що давали не лише ділову деревину, але й дрова на всі цукрофабрики, винокурні тощо відновлювалися за останнім словом науки й береглися, як зіниця ока: хто не мав лісу – не міг займатися розвитком промисловості.

Перед Першою світовою війною гр. Юзеф проклав через усі маєткові землі, між Шепетівкою і Старо-Костянтиновом, залізницю з п'ятьма полустанками, а також з двома бічними лініями до цукрових заводів у Шепетівці та Кременчуках, котрі поряд з Антонінами. Відтак, Антоніни з тих пір у багатьох документах і джерелах іменуються станцією⁴ і містечком⁵. Крім цього, вони були волосним центром з наявністю поштово-телеграфної контори [17, с. 120, 140, 194, 237–238]. Селище навіть мало змогу приймати тогочасні літаки. Наприклад, перший на Волині авіатор п. Малинський в 1911 р. здійснив безпрецедентний переліт за маршрутом Березне – Забара (під Корцем) – Шепетівка – Антоніни, куди з передостанньої прибув, здолавши «ту останню дистанцію довжиною 55 верст на протязі 39 хвилин» [24, с. 28–29].

⁴ Згідно з поданою в книзі Кучабського В. та ін. «Золоті ворота...» «схемою ч. 7» («картою боїв від 29. травня до 12. червня 1919. р.»), сама залізнична станція Антоніни знаходилась нижче центральної садиби. (Див. додаток «Схеми й діаграми»).

⁵ Дещо про слово «містечко» в історії Антонін. Ця лексема, що спонукає нас до відповідного архітектурно-стильового і соціального уявлення про населений пункт, так поіменованій, проаналізована в нашому нарисі «Антоніни: погляд крізь віки» [4, с. 75–77].

Комфорт у двох відреставрованих спарених палацах, житлах службовців і навіть величезній стайні відповідав англійським чи американським стандартам. На світлині «Антонінська пожежна дружина», що в нарисі К. Ляковського, бачимо команду з 44 пожежників (більшість з трубами духового оркестру), серед яких чимало поважних офіцерів. З їх вигляду, постави дуже добре видно, що всі вони – люди, якими цінують [32, с. 22].

«Розповідали, що розкіш там була надмірною: забагато гербів на дверях, вікнах, клямках, упряжі, відрах, мішках; що було там більше грошей, аніж смаку. Може й так. Але господарство прекрасне і корисне для краю!», зауважує кс. В. Мейштович [33, с. 135]. Не вдаючи до запобігання перед царем, антонінські господарі в той же час вважали себе йому рівними. Без усяких запрошень і уповноважень сімейства Сангушків, Потоцьких, Четвертинських, Любомирських і інших у 1888 р. стрічали імператора Олександра III в Рівному по дорозі в Хелм, де репресії над уніатами досягли апогею. А три роки перед тим на його коронації польську магнате́рію від Волині представляли Сангушки і Грохольські.

Беручи до уваги високий родовий і державний авторитет цих династій, пам'ятаючи, наприклад, посади гр. Альфреда Потоцького – міністр і прем'єр австрійський, крайовий маршалок (голова сенату), цісарський намісник Галичини, не можна сказати, що розуміння ними своєї рівності з імператорським домом було брутальним посяганням на високу царську честь.

Надзвичайно показовим фактом авторитету і суспільного впливу Сангушків-Потоцьких був дозвіл Міністерства освіти Російської імперії відкрити в Антонінах – волосному центрі (!) прекрасно змуровану і таким же чином обладнану польську чотирикласну гімназію. Знаючи про могутній наступ на польську мову після 1830-х рр., а також, що від політики обмежень влада перейшла до повної заборони її вивчення [21, с. 135–148], поява в периферійному містечку польськомовного закладу була неабияким дивом.

В Потоцьких завжди було багато людей – просто гостей і тих, хто прибував сюди в господарських справах. Особливо людно було тут в останню епоху цього обійстя, про що переконливо розповідає К. Ляковський. Він тримав в руках маєткову *книгу відгуків* про враження гостей і туристів і бачив там *тисячі* імен, в т.ч. з різних кінців Європи. Сюди приїздили маститі, з світовими прізвищами вчені, щоб познайомитись з графом – творцем «Пілавіна», найбільшого на континенті парку-звіринця, що дивував найвідоміших європейських зоологів. Його

Рис. 5. Брама східна, за якою – манеж (або возовня).
Фото автора

Рис. 6. Фрагмент колони східної брами.
Фото автора

названо саме так на честь родинного герба Потоцьких [14, с. 238]. Величезний інтерес викликав у зоологів високий науковий рівень акліматизації й утримання тварин.

Тут, в стінах цієї резиденції, панував творчий дух, котрий умів не тільки зберігати те, що мав, але й могутньо примножувати статки і славу Волинського краю.

Хоча в Антонінах був і мав свою чудову офіцину адміністратор А. Сливінський, все ж таки головним розпорядником своєї величезної *фортуни* був *грабля* Ю. Потоцький. Його батько, граф Альфред, встигаючи в політиці і господарстві, був членом Товариств: Галицького господарського – у Львові, а також господарсько-рільничого – у Кракові; очолював Галицьке кінне товариство; був регулярним учасником віденських сільгоспвиставок. Тож не дивно, що й син його був *захопленим землеробом*, а відтак допровадив спадкові маєтки до західно-європейської культури. Вчитися досвіду сюди приїжджали поміщики з різних куточків Царства Польського та Росії.

Десятки поважних гостей збиралося восени на рідкісне вже й тоді для Європи кінне полювання «*par-forse*» [25] – переважно на оленів, котрі спеціально сюди доставлялися. Усе для мисливства знаходилося в романтичному дубовому гаю –

«Холодках». Туди вела дорога греблею, понад мальовничим ставом, про який ми вже згадали. Такою дібровою теж мало хто в Європі міг похвалитися. Вистачало і тут дивини: було місце для вилуплювання й хову диких качок, фазанарій; приміщення для мисливських собак спеціально до «*par-forsów*». А. Холев'янка-Крушинська розповіла своїм читачам про ювілейні – чвертьвікові, в 1909 р. полювання «*par-forse*» в Антонінах. Високі були там гості, серед яких – відомий митець В. Коссак, котрий художньо оформляв це свято мисливців.

Такими були Антоніни на поч. ХХ ст. А тепер – «*w szczególe*», в *деталях* до історії глибшої. Хто перший і коли звів житло саме тут, біля тінистих дібров, на берегах мальовничої, з дивною, чи не половецькою, назвою річки Ікопоть [7, с. 250] – не відомо. Але знаємо достеменно, що цей невеличкий осад, розташована на віддалі 35 кілометрів на південний схід від Заслава, перебувала в давньому уділі кн. Юрія Острозького, котрий на ній першим почав іменуватися князем з Острога Заславським [23, с. 42]. Холодківську книгу-казку, точніше сказати б, *фантастику*, серйозно почали *писати* княгиня В. У. Дуніна-Сангушко, вдова після смерті П. К. Сангушка, та її свояки, гр. Мальчевські.

Про те, що турбота про розбудову Холодків була для кн. Варвари не випадковою, а впливала

Рис. 7. Офіцина для «приятелів» над антонінським ставом. Фото автора

Рис. 8. Вхідні двері в цю ж офіцину з датою «МСМ». Фото автора

з її пристрасті до монументального будівництва, свідчить наступне. Після смерті чоловіка вона підтвердила усі його фундації (себто заснування різних громадських споруд родинним коштом), які на ту пору залишилися недобудованими. Профінансувала ремонт заславського фарного костелу. Та найбільшою її справою було спорудження у Заславі протягом 1754–1770 рр. монументального палацу і закладення класичного у всіх відношеннях парку. Під її опікою місто набуло небувалого еко-

номічного і культурного піднесення, наповнилось ремісниками і митцями не тільки з ближніх Острога, Ганнополя, де мешкала її донька, княгиня Ганна, перебуваючи в шлюбі за кривинським кн. А. Яблоновським, а й навіть з віддалених теренів – Кременця, Львова, Варшави і Любартова [34, s. 145; 30, s. 45–47].

Через два роки невтомна вдова взялася за кардинальну розбудову Славути. І тут звела (вже згаданий) монументальний палац, заклала парк, підняла міський добробут. Час від часу цікавилася й загublеними серед безкраїх степів Холодками і міркувала, як з них зробити щось, по-простому кажучи, людське. Отже, здала їх в тривалу оренду рідній сестрі, Антоніні Мальчевській з умовою, щоб подружжя поставило цей хутір на ноги. Маючи право творити з Холодків садибу, гідну найвищих шляхетських смаків, гр. Ігнаци, починаючи з другої половини XVIII ст., вибудував у тамтешніх Холодках просторий двір, котрий з певними змінами проіснував до 1919 р.; він існує й досі з незначними залишками величних споруд. Навідавши родичів у черговий раз, кн. Варвара була в захопленні від зведених будівель та закладеного садово-паркового ансамблю і дозволила Мальчевському назвати Холодки іменем сестри – Антоніни Дуніної [29, s. 258].

Про вигляд холодківського протопалацу можна дізнатися лише з акварелі Ю. Ріхтера за 1829 р. та двох малюнків Н. Орди (1860-ті рр.). Це була прямокутна споруда на високому (задля підвалу) цоколі, в центральній частині, зі сторони парку – двоповерхова, загалом на дев'ять вікон різної конфігурації плюс двері; бічні крила одноповерхові, на три вікна.

Дах вищої частини палацу мав складну систему схилів; трохи простіша вона, трисхилова, в боковицях. Вздовж усієї тильної сторони дому тягнулася тераса. Вважається, що вигляд будови зі сторони парку, зокрема центральна частина фасаду, залишався без змін аж до часу навідин помістя Н. Ордою. Це був ризаліт (виступ частини будинку), завершений трикутним щитом. Серед вікон були й такі, що формою наближалися до квадрата, п'ять з них – тридільні. За Ріхтера причілковий правий фасад палацу мав два ризаліти по два вікна на поверсі; за Н. Орди – тут вже один ризаліт, п'ять вікон плюс двері. До центральних і бічних дверей вели східці, обрамлені поручнями.

Акварель Ріхтера відтворює багаті декоративні елементи зовнішніх прикрас палацу, особливо першого поверху. В Н. Орди позначено лише пілястри (вертикальні виступи в стінах, що імітують чотиригранні колони). На малюнку Й. Ріхтера ще бачимо велику оранжерею – це вже праця кн. Євстафія.

Зрозуміло, що палац Мальчевських, та й весь маєтковий двір зазнавали як зовнішніх, так і внутрішніх реконструкцій. Істотно вдосконалював їх на свій смак кн. Є. Сангушко, котрий прибув до Антоніна (так подавався цей топонім польською мовою) після одруження в Дрездені 26 червня 1798 р. з корецькою княжною Климентиною Чарторийською. З Мемуарів дізнаємось, що його тягнуло сюди величезне бажання господарювати.

Як це, можливо, не дивно, спогади князя не мають нічого спільного з економікою визиску і жадоби будь-якою ціною набувати «багатство неправедне» [3]. Серце читача торкається рядків, якихось напрочуд ліричних: «Не маю запасів. Крихтами хліба годую своїх людей. Переживаю за цю нову царину життя і думаю, як би з [появою] найменшого врожаю звільнитися від клопотів. А тим часом, тут ясена, а там явора посаджу, прикрашаю цю одвічну степову глибу. Зима піддається міцніючому сонцю. Покриваються надією навколишні ниви. Наскільки ж веселіша постать у моїх селян. Тішуся з надії їх майбутнього щастя і достатку» [31, с. 49].

Чудні слова (з огляду на багаторічне переконування нас, представників старшого покоління, що всі пани – глитаї): князівський набуток – то майбутнє щастя й достаток його людей. Бувало, що надзвичайно суворі морози виганяли сімейство з холодного степу – «тоді в Славути чи Корці проводили зими». Помітивши в маленькому синові, Владиславові, схильність до меланхолії, мудрий батько дав йому пораду, яку вважаємо за доцільне відтворити в оригіналі: «Pchaj taczkę, moje dziecko, z losem, ci przeznaczonym, pracuj, a nie będziesz nieszczęśliwym» – *пхай тачку, дитя мое, з долею, тобі призначеною, працюй, то не будеш нещасним* [31, с. 49–52].

«Працюй, то не будеш нещасним» – ці слова можна було б помістити як девіз на вхідній антонінській брамі. І хоча їх не було на брамі, вони читалися там на кожному кроці – в класичних будовах, у парку, в саду, на городах, на греблі, в млині і... на лицах людей. І навіть в їх ошатному одязі, що, за словами К. Ляковського, увібрав в себе гербові барви могутніх родів, а насправді – кольори доквілля: калиновий, зелений, блакитний і жовтий. Це – знакове єднання селян з природою. Така глибинна єдність людей і матері-землі не можлива без любові до праці на ній. Атмосфера працелюбності панувала в Антонінах аж до дня їх трагічної загибелі.

У своїх Мемуарах для дітей князь не згадав жодним словом, які величні будови й господарські реконструкції творив він в родинних Антонінах –

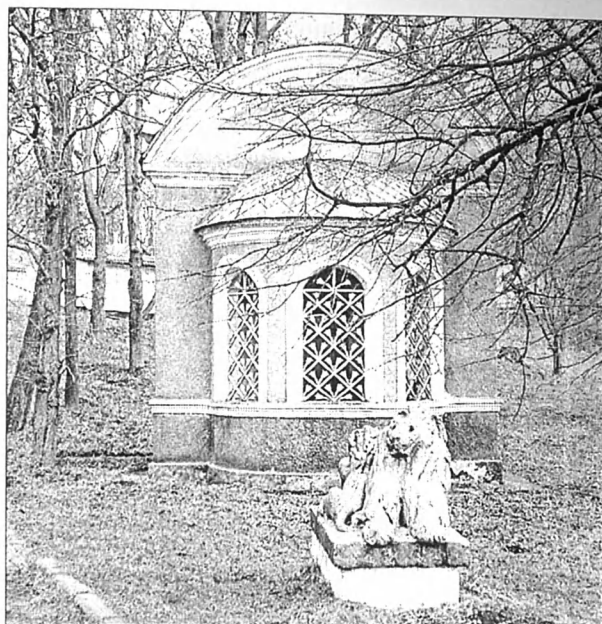

Рис. 9. Антонінський парк; пам'ятник леву; бесідка.
Фото автора

про те напишуть краєзнавці. Він лиш скромно зазначив: тут, мовляв, ясена, а там явора посадив, прикрашаю степову землю. А загалом це означало, що князь найперше прискореними темпами значно розширив і прикрасив вже існуючий парк. Також з перших днів своєї тут появи він взявся перебудовувати маєток під літню резиденцію. Станом на 1803 р. було споруджено, як видно на малюнку Ріхтера, чудову оранжерею. Давній «лямус» (комірчину) переробив під каплицю і накрив її куполом. Поруч з нею, справа від палацу, звів на дев'ять вікон офіцину з мансардою. Трохи згодом на вільному між ними місці збудував продовгувате двоповерхове приміщення під уже достатньо багату сімейну книгозбірню. В праці Р. Афтаназі цю будівлю добре видно на малюнку Н. Орди «Палац зі сторони під'їзду». На задньому плані, зліва проглядається купол каплички [22, с. 15]. Пізніше, коли в 1868 р. кн. М. Сангушко привезла сюди як посаг книги зі Славути, в бібліотеці нараховувалось 20 тисяч томів [12, с. 412–414], серед яких – і твори відомого дослідника Сарматії Я. Потоцького, багато рукописів.

Нарешті, реконструйовано палацовий фасад і доповнено його деякими прибудовками. Все це було з'єднано в єдиний комплекс, головний вхід в який перенесено вліво і влаштовано між офіциною та бібліотекою і акцентовано чотириколонним порталом з трикутним щитом фронтону. Парадні двері Мальчевських замуrowано. Різномірні вікна замінено десятьма вузькими прямокутними. Бічні крила старого приміщення наростили, вони

Рис. 10. Вид з центральної дороги на колишній автомобільний гараж (прямо) та флігель (справа).
Фото автора

стали двоповерхові. Невеликий парадний майдан-трамвай перед цим архітектурним ансамблем кн. Євстафій обніс чавунною загорожею. Вхідні ворота, котрі трималися на двох мурованих чотиригранних опорах у вигляді постаментів з чималими кулями, як видно на малюнку Н. Орди, були неподалік правої сторони палацу, вигляд якого, підкреслюємо, подається зі сторони двору або в'їзду [22, s. 15]. Зрозуміло, певних змін зазнала і південна сторона помешкання, котра виходила в парк.

Одним із паркових чудес була споруджена князем альтанка в китайському стилі. На рахунку князя і новозбудовані конюшні для *арабів*.

Відтак, в цих реконструкціях і добудовах ми не бачимо якоїсь виняткової пишності чи невиправданих витребеньок – все необхідне, за побутовою і господарською потребою. Лиш проглядаються широка натура і хазяйський розмах шляхтича, який *вчиться* жити в сільській місцевості. Щодо архітектурної довершеності палацового комплексу, то кн. Євстафій виявив тут, радше, свій волюнтаризм, аніж відчуття смаку і розуміння стильових особливостей. Це й зрозуміло: він – вояка, колишній генерал і ад'ютант Наполеона Бонапарта, проте з дуже чутливою, доброю і навіть сентиментальною душею. Недаремно зажив він від сучасників такої характеристики: «Під рицарськими шатами, під маєстатом патріархальної аристократії – серце його м'яке, схильне як до вибуху справедливого гніву, так і до зливи гарячих сліз... В рисах його характеру було щось народне, таке, що нагадувало нам тип духа люду руського» [31, s. XLIII] – тобто українського. Тим часом, за генетичним корінням чоловіки-Сангушки – литвини. Проте саме з цієї причини вони майже не хворіли на магнатський гонор, в раніших поколіннях легко українізувалися і загалом ставали патріотами і благодійниками Руського краю.

Після смерті батька в 1844 р. своїм теплом зігрівало не лише Славу, але й Антоніни гаряче серце працюючого князя Романа Станіслава – в минулому каторжанина. Тяжкої, але героїчно-незламної долі була ця людина. Спочатку, ще при живій матері, повністю безправний щодо родової власності⁶, він був управителем маєтків її і своєї малолітньої доньки, Марії-Климентини, якій був відписаний Антонінський ключ. Дружина, Н. Потоцька (1807–1830), родичка короля Станіслава Августа Понятовського, померла на 18-му місяці подружнього життя. Як і покійний батько, син також розпочав свої справи з турбот про поліпшення життя й добробуту підлеглих. Його заповітною мрією було добитися кріпакам статусу державних людей. Відтак, у 1847 р. відмінив кріпацтво і відпустив на волю 67020 селян, дав можливість замінити панщину помірним грошовим чиншем; практикував вільні найми.

Саме в ці часи побував тут уже згаданий Т. Стецький, з праці якого дізнаємося про життя землеробів у навколишніх князівських та графських селах, архітектурно-видові особливості їх помешкань та рівень добробуту. Вірний своєму баченню, краєзнавець не розділяє Славу й Ан-

⁶ За участь в польському повстанні в 1830-31 рр. та за гонорове визнання перед царем, що став його учасником зовсім не помилково, а таки «з переконання», кн. Роман, взятий із зброєю в руках, як колишній російський офіцер і зрадник, засуджений і згідно із затвердженою конфірмацією від 15. XI. 1831 р. за порушення присяги був позбавлений корнетського чину, князівського та дворянського достоїнства і засланий в Сибір на поселення, куди в кандалах дев'ять місяців ішов пішки. Потім переведений рядовим на Кавказ. Служив бездоганно, не мав жодних зауважень. У 1838 р. удостоївся ордена св. Станіслава III ст. Лише в 1857 р. імператор Олександр II повернув Сибіряку князівське достоїнство [4, с. 85].

тоніні: «Прекрасну картину представляють собою села в маєтностях сангушківських та гр. Альфреда Потоцького, зятя кн. Романа. Великі хати в степових околицях найчастіше муровані; поблискують білизнаю; упорядковані господарські забудови; від весни до весни повняться збіжжям; в них багато худоби: прекрасні корови; коні бадьорі («газпе»); словом, просвічується достаток в найменших дрібницях» [35, s. 349]. Зрозуміло, без волі власників теренів і їх господарської допомоги ця степова ідилія була б неможливою.

Стецький розповів, що неподалік Славути кн. Роман на величезній сосні вивісив образ «Matki Boskiej» з лампою при ній, що постійно світить. Народ назвав це місце новим Ченстоховим. Не раз тут бувало десятки людей. Чудовий то приклад прив'язаності народу до свого пана, глибокої віри і сліпого довір'я до всіх його чинів, читаємо далі. А скільки ж то разів, проїжджаючи обширними сангушківськими селами, чули ми по корчмах, як зібрані там [у святкові дні] люди з любов'ю розмовляли про свого пана. Ім'я кн. Романа в старих і молодих з фанатичною пошаною вимовляється, спочиває на устах.

Дивує інше: як змогла ця людина, понівечена долею – повернувся після Сибіру й Кавказу повністю глухим через побиту голову, спілкувався грифельною дощечкою, заслужити такої щирої любові в людей, таку масу якнайтепліших спогадів сучасників? Ось що подає нам з цього приводу А. Веритус, який навідав Слауту після смерті князя: «Протягом кількатижневого перебування в Слауті, з ким тільки мав можливість розмовляти про кн. Романа Сангушка, чув лиш єдиний великий гімн любові і вдячності. Один старичок-двірник, котрого і батько, і дід уже понад сто років [загалом] служили в Сангушків, закінчив нашу розмову так: «Бували добрі пани; запевне, є і зараз тут чи деінде, але так чулого на недолю людську, так здатного вникати в навіть найдрібніші потреби свого оточення, як там-той, коханий наш князь, напевне, вже не буде ніколи...» [37, s. 950].

Кн. Марія Романівна, замолоду «кохана і сердечна Манюся», як душевно називав її багатолітній мешканець славутського палацу, пан-карлик Якуб Дешпаль, належить до п'ятого покоління власників Антонін з династії Сангушків. Цю степову *казку* знала вона змалечку, адже з настанням гарної пори Сангушки з'їжджалися цілим двором до літньої резиденції.

Антонінські хвилясті простори таємничо розширювали і дитячі, і душі старших їх мешканців. Там князівною і царівною була творча, на рівні думи, пісні і переможної балади праця. Там було

де змагатись на незрівнянних *арабах* із вітром; там просто хотілось садити дуби, ясени, клени і вишні... Там, над благословенним гасстепом, ширяв дух монументального і вишуканого зодчества; там парк, сад, табуни, череди, отари, пасіка цілком природно повинні були ставати великими. І через те той край зажив слави «малої Англії». І тому виріс і став незвичайно «працовіти» й син кн. Марії, Юзеф Потоцький. І цей дух заповонив і саму ж пані Марію. Завдяки Антонінам вона теж зрозуміла чари праці, принадність господарювання. пізнала ні з чим незрівнянний смак плодів своїх рук. Господарюванням княгині свого часу захоплювався відомий царський чиновник Лука Рафальський [19, с. 181–186].

Замолоду зажила слави багатой наслідниці на Волині; а при тому красива така, що невідомо, до яких білих нарцисів чи конвалій, і до яких мерехтливих зіроньок її порівняти. Княжна була предметом зітхань для нежонатих людей в Царстві Польському; а для загалу – предметом якоїсь особливої ревної доброзичливості, жалю над сиротою й поваги задля батька-героя, пошанування для цілого старшого покоління краю і бажання, щоб була щасливою за всі нещастя своїх старших [26, s. 326–327]. Такою впала вона в око гр. Альфредові Потоцькому (1822–1889), котрий істотно відрізнявся від «постатей представників демократії польської, синів люду, що вийшли з кола шляхти сільської і дійшли до найвищих достоїнств». З виховання, оточення і зі своєї натури пан Альфред дозволяв бачити в собі *нове надбання* – постать великого пана, перенесеного із Заходу, найбільше наближеного до типу англійського лорда. Він був надто «нормальний, урівноважений, спокійний і простий». І хоча його патріотизм був без екзальтації, він ні в чому і нікому не поступався в почуттях обов'язку щодо краю й суспільної гідності. На вигляд холодний, рівний, завжди спокійний, без пози й штучності, приємний в розмові – був представником «найдосконаліших форм європейських» [26, s. 322].

Після найкращої європейської освіти й наближення до дому Габсбургів став професійним дипломатом – австрійським аташе в Лондоні. Найбільший його злет – посада намісника цісаря в Галичині з 1875-го по 1883 рр. 19 березня 1851 р. взяв шлюб з кн. М. Сангушко. Це була щаслива сім'я. У них народилося четверо дітей – Роман, третій ланцутський ординат; Юлія, дружина В. Браніцького; Кліментина, дружина Я. Тишкевича; Юзеф (1862–1922), господар Антонін. Маючи три дома – в Ланцуті, Львові і Відні, були роки, коли граф проживав із сім'єю переважно

на Волині. Тоді своїми ногами міряв антонінські чорноземи, дбав про розширення парку й саду; займався розбудовою резиденції.

Однак, найсуттєвіші архітектурні зміни у дворі здійснено в останній декаді XIX ст. Потоцькі запросили на їх виконання французького архітектора Ф. Арво, за участю якого збільшено палацовий ансамбль. З його правої сторони в 1897 р. споруджено двоповерхову офіцину – палацове господарське приміщення. Відтак, для збереження симетрії нарощено другий поверх над старою офіциною зліва та над одноповерховими частинами палацу. Стару офіцину накрито чотирихилим дахом, нову та палац – мансардовим. Новозбудований дім по фасаді було розчленовано пілястрами. Він мав псевдоризаліт з фронтоном у вигляді півкруглого щита. Тут знаходились вхідні двері. За ними розміщувалися гостинні покої, приміщення кухні, кімнати (помешкання) для палацової прислуги [22, s. 18].

Зауважимо, що після смерті батька в 1889 р. з архітектором Ф. Арво співпрацює син, Юзеф. Стару офіцину повністю обладнано в покої для гостей. Кожний апартамент, за тогочасним західним смаком чи стилем, мав невеличку лазню. У 1899 р. певних оновлень зазнала бібліотека. Її зали обито едвобом (сорт шовку). Старі меблі замінено новими, доставленими з Англії.

За порадою знаменитого архітектора гр. Юзеф розширює передпалацовий партер-травник. До реконструкції він складався з двох рівних майданчиків, посеред яких розміщувалася оглядова алея. На середньому газоні, перед стайнями, знаходилася криниця, вода з якої подавалася в корита помпою. З них пили воду чистокровні скакуні-араби. Відтак, оглядову доріжку було зміщено, дві частини травника з'єднали в одну і обгородили новими чавунними решітками, вмурованими в низенькі цегляні стовпчики. Біля стаєнь вибудовано прекрасний манеж, котрий з'єднали з ними критим коридором.

В цей же час, а це перші роки XX ст., за проектом Ф. Арво, Потоцькі виставляють навколо двору нову огорожу з металевих штахет, прольоти яких (prześła) вправляють в низенькі муровані стовпи. Одночасно зводять нову в'їзну браму з шести чотиригранних, майже 10-метрових за висотою колон. Вони виконані з рустів – грубо обтесаних каменів з шидловецького пісковика. Ліва й права пари бічних опор отримали наверх з у формі ваз. Верхні частини двох середніх колон мали на собі щити з горельєфами гербів Сангушків, Потоцьких та інших родичів. В колони було вправлено ковані залізні ґрати, що склалися із зв'язаних між со-

бою ратищ. На фотографії брами в К. Лясковського бачимо також статечного чергового сторожа, який під час негоди мав можливість перебувати в архітектурно витонченій прибрамній вартівні, накритій куполом (збереглася) [32, s. 3].

Подібна брама, що складалася лише з двох високих середніх філярів (стовпів), декорованих родинними гербами, та двох менших – бічних, замикала гарний двір, висипаний піском, з боку парку. Варто додати, що в огорожі дитинця була ще одна, подібна брама, східна, про яку, як правило, дослідники не згадують. Вона стоїть і досі на протилежній од в'їзної – стороні, біля приміщення колишнього манежу⁷. Складається з двох центральних аналогічних колон та двох маленьких стовпчиків.

В цей же час дійшли в молодого господаря руки й до парку. Нижню його частину, надто болотисту (такою вона є й тепер), було осушено штучними каналами. Влаштовано алеї для проїзду бричками. В західній частині парку відкрито приміщення для фазанів. В діброві неподалік знаходився вже згаданий звіринець. Загалом парк розміщувався на 20 гектарах. Він мав вигляд, на думку Р. Афтаназі, величезної оази зелені, розкинутої на волинському чорноземі, оточеної помірними височинами та пагорками. На ту пору він розливав довкіл медові пахощі столітніх лип і акацій, тріпотів на теплих вітрах кленовим, дубовим, ясенювим та яворювим листом. То тут, то там милували зір барвисті квіти на оригінальних клумбах. На всі сторони розбігалися стежки і доріжки. Над каналами, сажалками й копанками були перекинуті легенькі містки з поручнями, майстерно покритими дубовою чи березовою корою [22, s. 19].

Відвідувачам гостинного маєтку дозволялося заглядати в теплиці й оранжереї, котрі вабили зір рідкісними кущами та іншими екзотичними рослинами. Захоплення викликала чудово підібрана колекція орхідей.

З нагоди полювання Юзефом, гр. Потоцьким на левів у Судані при нижньому виході з парку було встановлено вже згадану скульптуру лева. Між іншим, він привіз з Африки живого лева, який жив в окремому звіринці [14, с. 238]. В парку

⁷ Так цю, досі існуючу, будівлю названо в «Пам'ятниках градостроительства...» [18, с. 216-217]. Але краєзнавець О. Пажимський іменує її взовнею [16, с. 94] (в Р. Афтаназі манеж, котрий був з'єднаний із стайнями критим коридором, – це «ujężdźalnia» [22, s. 18]. Ми більше схильні до варіанту О. Пажимського, оскільки, на нашу думку, це приміщення дуже мале і мало освітлене, щоб у ньому «maneggiare» (італ.) – правити кіньми, тренувати їх для кінно-спортивних змагань чи хоча б просто їздити верхи.

знаходився також величний обеліск, встановлений на 100-річний ювілей цього дивного рукотворно оазису.

Останніх перебудов антонінський двір зазнав у 1905–1908 рр. Тим разом палацу надано пізньобарокового стилю. Ці роботи здійснив віденський архітектор Ф. Фельнер. Тепер істотної перебудови зазнала центральна частина палацу, як читач пам'ятає, акцентована класичним порталом (входом) з легким і скромним одноповерховим чотириколонним портиком (піддашком). Тепер на його місці зведено архітектурно витончений двоярусний, охоплений пілястрами *гмах* – великий будинок, котрий відтоді іменується головний корпус палацу. В його вигляді – три псевдоризаліти, в центральному фасадному – критий арковий портал. Над ним, на другому поверсі, влаштовано неглибоку нішу із склепінням у вигляді мушлі, де вміщено широкі засклені двері, що виходять з палацу на огорожену терасу над під'їздом. Центральний ризаліт (з чільного фасаду) був увінчаний в необароковому стилі по боках на цоколях амурами. Перед лівою і правою арковими колонами, себто знадвору, стояли бронзові, в натуральну величину скульптури мисливців з собаками.

Внутрішня частина (інтер'єр) під'їзду декорована ліпними гербовими щитами. Ризаліти бічних елеваций (фасадів) замкнута півкруглими фронтонами. Усе це новітнє приміщення накрите мансардовим дахом. На наріжжях (кутових з'єднаннях сторін) і по боках бічних ризалітів виставлено висічені з каменю вазони. Щодо старого парадного портика, то Ф. Фельнер ліквідував його та замінив злегка вигнутою галереєю з трьома вікнами і накритою терасою. Дах над старою частиною палацу замінено на мансардовий. Гладенький фронтон і обидва крила палацу отримали барокові елементи. Без реконструкцій залишено стару (ліву) офіцину [22, s. 20].

Передпокій, до якого вів новий центральний, детально описаний нами вхід, був найвищою і найпросторішою частиною в головному корпусі палацу. Його стіни і стеля були обшиті дубовими профільованими панелями. Вікна й двері обрамлені вишуканою різьбою. Вистачало тут різьби і на геральдичну тематику. Сходи місцями округлі, дугоподібні, з чудово декорованою балюстрадою, себто огороженою з фігурних стовпчиків. Її бачимо на фотокопії акварелі А. Камінського «Entrance-hall» в антонінському палаці» в праці К. Лясковського [32, s. 31]. Освітлення залу забезпечували величезна кришталева жирандоль (люстра) та канделябри висотою до трьох метрів, котрі стояли недалеко від стін. А на підлозі лежало чимало різної величини

східного ткання килимів. На стінах висіло безліч давніх і тогочасних портретів родичів з династій Сангушків, Чарторійських, Потоцьких та інших фамілій, хутра звірів, на які свого часу полював гр. Ю. Чарторійський. Зал умебльовано виробами в стилі «другого рококо», поруч яких стояли комплекти з давніших часів. На великих столах до послуг гостей лежали фоліанти, переважно з історії світового мистецтва; а на менших – коштовні вироби з бронзи, мармуру, а також усілякі «*bibloty*» – дрібнички [22, s. 19–21].

Кілька слів про обновлену Ф. Фельнером родинну їдальню. Облаштування класичне, за формою – підпрямокутна, майже квадратна, із зрізаними кутами. Стіни із штучного мармуру, з рамами, що обіймали різні ліпні декоративні узори й сюжети. На суфіті (стелі) – широкий фриз на міфологічні теми. Приміщення освітлювалося двома кришталевими люстрами із Заславського замку. Було тут два дорожочинні дзеркала, вправлені в овальні рами з штучного мармуру. Перед ними стояло кілька ваз для живих квітів, скульптурки. В одній із стін, напроти вікон, розміщувалася широка й достатньо глибока ніша, фланкована (прикрита огороженою у фортечному стилі) двома парними доричними канелюрованими (з вертикальними жолобками) колонами. Тут же, над мармуровою консоллю, висіла чимала картина Р. Губерта «Каскад в Тіволі». Підлога паркетна, з великих квадратів, виготовлених із світлих порід дерева, декорованих чотирма зірочками з лініями, що імітували промені. Всі меблі тут були імпортовані з Англії [22, s. 22].

Польські дослідники Антонін детально перераховують найцінніші твори живопису, колекції східних килимів, парчі, рідкісних гравюр з Польщі, Франції, Італії та Англії [22, s. 23–24; 36, s. 91–92]. Величезну цінність становили меблі із Заславського замку, який свого часу був проданий Р. Сангушком для царського уряду під казарми. Були тут погрудні портрети деяких польських королів, білий порцеляновий сервіз Станіслава Августа, колекція порцеляни з родинного Корця [5, с. 212–213, 228–230] та з Майсена, столова порцеляна «Гатчина», два англійських сервізи, срібло столове англійське і славуцьке, безліч бронзових і кришталевих речей. Серед величезної кількості книг нараховувалось півтори тисячі томів надзвичайно цінних бібліофільських видань.

Кінне приміщення було схоже на широко розгнуту підкову. Повний вигляд його бачимо у праці К. Лясковського [32, s. 3]. Ф. Фельнер, вводячи будову в загальний дворовий комплекс, прикрасив її бароковими деталями. Зокрема, вікна багато обрамив, двосхиловий дах замінив мансардовим.

Під цей же стиль зроблено перекриття вежі. Оглядову галерею оточено прекрасною огорожею ковальської роботи. На вежі встановлено годинник. В центральній частині галереї було зображено картуш, на якому – корогва з гербом Потоцьких. Стіни бічних партерових приміщень декоровано пілястрами [16, с. 94].

Катастрофа прийшла в Антоніні влітку 1919 р. Більшовики, маючи в цих краях бій з січовиками армії УНР, спалили в окрузі кілька сіл і масток Потоцьких разом з більшістю його безцінних скарбів [9, с. 236–237; 14, с. 239–240]. Лиш дещо вдалося врятувати палацовій обслузі та селянам. Згодом уцілілі речі було переправлено в Польщу; якась частина з них потрапила до Києва. На жаль, все, що свого часу було врятовано від пожару й доставлено у Варшаву, в палац при Краківському передмісті, згоріло 1944 р. під час Варшавського повстання. Збереглося лиш те, що німці зберігали в Народному музеї і частково вивезли. Ці дешиці згодом було віднайдено й повернуто.

На закінчення коротко розповімо, що ж уціліло з «антонінської Англії». Крім решток здичавілого парку, кількох адміністративно-господарських будинків, трьох брам, пожар обминув немалих розмірів з мансардовим дахом флігель, який лівим причілком виходить на центральну селищну дорогу, та будівлю манежу або возовні. Щодо архітектури останньої, то, за планом, це прямокутна одноповерхова цегляна споруда, з двосхилим дахом. На торцях над входами має півциркульні вікна та високі фігурні щипці, прикрашені аркатурними поясками. Нижче на площинах бокових фасадів – по два круглі вікна. До східного торця прибудовано тамбур. Решта вікон – півкруглі, з кожної сторони – по дев'ять. Без пошкоджень збереглося уже згадане приміщення, де були гараж і майстерня з обслуговування автомобілів. Одна з бесідок і досі стоїть у парку, біля скульптури лева. Подаємо світлини більшості названих пам'яток станом на 2008 р.

Після погрому в 1919 р. Антонінський ключ ще довго не заспокоювався. Сім'я Потоцьких на завжди покинула своє гніздо на початку вересня 1920 р.; через два роки гр. Юзеф відійшов у вічність. Проте в панських селах жили люди – багато поляків, нащадків тієї шляхти, яку свого часу рятували,

якій щедро допомагали Сангушки – Потоцькі. Цим людям нова влада була надто чужою. Вони знали інше – вільне й заможне життя. Практично все польське селянство краю виступило проти колективізації [6, с. 78]. Чимало краян загинуло в період голоду 1932–1933 рр., інших депортовано в Казахстан. Польські школи закрито.

Життя в Антонінах було красиве. І не тільки тому, що там все було гарне – таємнича хвиляста лісостепова місцевість, з половецькою назвою річка, величезний став, витончених стилів палац, офіцини, незвичайні парки – був там і третій, крім дубового мисливського і ботанічно-зоологічного, імпровізований парк-звіринець, влаштований навколо приміщення електростанції її директором і головним механіком, в якому було зібрано багато чудових екземплярів місцевої фауни – куниць, ласок, тхорів, лисиць, орлів, яструбів, соколів, сов тощо.

В екзотичних насадженнях потопали архітектурно довершені офіцини – «маршалкувка», будинки службовців «рольних» і «леснічих», гімназія, шпиталь, аптека, готель, пошта, телеграф, гараж для чотирьох автомобілів, які, хоч і не на брукованих, але ретельно вирівняних польових дорогах розвивали стокілометрову швидкість. Та найголовніше, що породило весь цей достаток і що жило тут споконвіку – *гарне ставлення до людей*. У маєтках Сангушків – Потоцьких не лише не пролито краплі людської крові – на робочу людину ніхто за два з половиною віки руки не підняв.

Ми не бачили того життя. Але, вникнувши в його історію, відчули його чарівність, приналежність і... справедливість. І хай не бути нам Сангушками й Потоцькими, та хто б відмовився служити в них? Жити в тих новеньких завітчаних офіцинах, які навіть тепер, через сто років, взялися викупляти заможні кияни? Годувати страусів чи верблюдів... Або ж працювати на цукровні в Кременчуках.

Чарівність того зниклого життя, тієї зелені, тих *холодків*, ба, навіть повітря, в якому ще не було диму від вугілля, сприймається ще гостріше, коли приходиться на спомин те величезне пожарище, де загинуло стільки архітектурно-мистецької витонченості, легкості й безцінної духовно-культурної невловимості...

ДЖЕРЕЛА

1. Антонінський край у просторі і часі: Матеріали Міжнар. наук.-красн. конф. (11–14 червня 2008 р., смт Антоніні, Красилівського району, Хмельницької області) / Голов. ред. М. Ю. Костриця.– Жито-

мир: В. Котвицький, 2008.– Т.І.– 340 с.: іл.– (Наук. зб. «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-красназничого товариства дослідників Волині.– Вип. 39).

2. Антонінський край у просторі і часі: Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції (11–14 червня 2008 р., смт Антоніни, Красилівського району, Хмельницької області) / Голов. ред. М. Ю. Костриця.– Житомир: В. Котвицький, 2008.– Т. II.– 312 с.: іл.– (Наук. збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині.– Вип. 39).
3. Біблія. Єв. від св. Луки, 16:9, 11.
4. Вихованець В. Антоніни: погляд крізь віки // Антонінський край у просторі і часі: Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції (11–14 червня 2008 р., смт Антоніни, Красилівського району, Хмельницької області).– Житомир: В. Котвицький, 2008.– У 2-х тт.– Т. I.– С. 31–86.
5. Вихованець В. Князь Ю. К. Чарторийський і його стольне місто Корець // Старий Луцьк: Наук.-інформ. зб. ЛДКЗ.– Луцьк: Терен, 2012.– Вип. VIII.– С. 208–267.
6. Ковальчук В. Корзун Ю. Національні меншини на Заславщині у 20-ті – 30-ті роки ХХ століття // Метафора спільного дому: Заславщина багатьох культур. Матеріали наук. конф. (21–22 грудня 2006 р.).– Ізяслав; Острого: Вид-во НаУОА, віддрук СПД Свиначук Р. В., 2006.– С. 68–86.
7. Козельський Я. Д. Ікопоть в контексті історії Волино-Подільського села Ледянки у дослідженнях краєзнавців, істориків, науковців // Кобудь. Костянтинів. Старокостянтинів: Історія, археологія, культура, архітектура (Науковий збірник «Велика Волинь». Т. 34). Матеріали Всеукр. наук.-прак. конф., присвяченої 800-літтю міста (10–11 березня 2006 р.).– Старокостянтинів: Вид-во ПП Мельник А. А., 2006.– С. 250–257.
8. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: Кордони воеводств у світлі джерел / 2-е вид.– К.: Акад. наук України – Ін-т укр. археогр., 1993.– Вип. 5. – 186 с.
9. Кучабський В. Безручко М. Коновалець Є. Золоті ворота: Історія Січових Стрільців 1917–1919.– Львів; Рочестер: Дослідно-видавничий центр НТШ, 2004.– 412 с.
10. Михайлишин О. Л. Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї пол. XVIII – XIX століть (передумови, напрями, закономірності архітектурного розвитку) // Автореф. дис... канд. архіт.: 18.00.01 Акад. образотворч. мистец. і архіт.– К., 1999.– 19 с.
11. Олійник Л. Садово-паркове мистецтво Поділля й Волині кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею.– Нетішин, 2003–2004.– Вип. 2–3: Матеріали I Регіональної істор.-краєзн. конф. «Південно-Східна Волинь у контексті давньої та середньовічної історії України (10–11 грудня 2004 р., м. Нетішин).– С. 232–235.
12. Павлюк В. Палацово-паркові ансамблі магнатерії – центри культури Волині // Осягнення історії: 36. наук. праць на пошану професора М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя.– Острог; Нью-Йорк: Принт Хауз, 1999.– 418 с.
13. Пажимський Б. Антонінський парк // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура. Матеріали регіональної наук.-краєзн. конф.– Хмельницький; Шепетівка: Поділля, 1995.– С. 232–235.
14. Пажимський Б. Палацово-паркові ансамблі – осередки культури Південно-Східної Волині // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею.– Нетішин, 2003–2004.– Вип. 2–3: Матеріали I Регіональної істор.-краєзн. конф. «Південно-Східна Волинь у контексті давньої та середньовічної історії України (10–11 грудня 2004 р., м. Нетішин).– С. 236–242.
15. Пажимський О. Ландшафтний архітект Діонісій Макклер на Поділлі // Духовні витoki Поділля: Творці історії краю. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (9–11 вересня 1994 р., м. Кам'янець-Подільський).– Хмельницький: Поділля, 1994.– С. 269–272.
16. Пажимський О. Садібні ансамблі Подільської Волині.– Самчики; Хмельницький: Хмельницька міська друкарня, 1997.– 216 с.
17. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 г. Издание Волынского Губернского Статистического Комитета.– Житомир: Волын. губ. тип., 1913.– 552 с.
18. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (Ил. справ.– каталог): В 4-х т. / Гл. ред. кол.: Н. Л. Жариков (гл. ред.) и др.– К.: Будивельник, 1986.– Т. 4: Сумская обл.; Тернопольская обл.; Харьковская обл.; Херсонская обл.; Хмельницкая обл.; Черкасская обл.; Черниговская обл.; Черновицкая обл.– 375 с., іл.
19. Рафальский Л. Путешествие по Острожскому уезду 1864/65 гг.– Почаев, 1872.– 224 с.
20. Татаркін В. Парки Волині, парки Поділля // Трудівник Полісся.– 1990.– 31 липня.– С. 3.
21. Шостак І. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX століть.– Білий Дунаєць; Остріг: Волання з Волині, 2005.– 200 с.
22. Aftanazy R. Antoniny // Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej.– Wrocław; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Ossolineum, 1994.– Т. 5.– S. 13–27.
23. Antoniny // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego. W. Walewskiego.– Warszawa:

- Nakładem F. Sulimierskiego i W. Walewskiego, druk «Wieku», 1880.– T. I.– S. 42.
24. C. Z lotnictwa Polskiego // *Wieś Ilustrowana*.– Warszawa, 1911.– Listopad, № 11.– S. 28–29.
 25. Cholewianka-Kruszyńska A. Jubileuszowe polowanie par-force u Józefa Potockiego w Antoninach // *Wokół Konia: kwartalny dodatek «Konia Polskiego»*.– 4/2003.– № 7.
 26. Dębicki L. Alfred hr. Potocki // *Portrety i sylwetki z dziewiętnastego stulecia z ilustracjami. Serya II*.– Kraków: Spółka Wydawnicza Polska w Krakowie, 1907.– T. II.– S. 320–347.
 27. Dunin Karwicky J. Szkice obyczajowe i historyczne.– Warszawa: Kraków. G. Gebethner i Spółka, 1882.– 135 s.
 28. Dunin-Karwicky J. Wędrowka od źródeł do ujścia Horynia.– Biały Dunajec; Ostróg: Wołanie z Wołynia, 2007.– 164 s.
 29. [Giżycki J.M.] Wołyniak. Spis ważniejszych miejscowości w powiecie Starokonstantynowskim na Wołyniu.– Stary Konstantynów; [Kraków]: Druk W.L. Ańczyca i Spółki, 1910.– 791 s., il.
 30. Kowalczyk J. Rezydencje późnobarokowe na Wołyniu // *Przegląd Wschodni*.– Warszawa, 1997.– T. IV.– Zeszyt 1 (13).– S. 25–73.
 31. Księcia Eustachego Sanguszki Pamiętnik 1786–1815 / Wyd. J. Szujski.– Kraków, 1876.– 176 s.
 32. Laskowski K. Antoniny // *Wieś Ilustrowana*.– Warszawa, 1911.– Listopad, № 11.– S. 1–26.
 33. Meysztowicz W., ks. Gawędy o czasach i ludziach. Wyd. II.– London, 1983.– 380 s.
 34. Skrabski J. Zastaw jako ośrodek artystyczny w XVII i XVIII wieku // *Метафора спільного дому: Заславщина багатьох культур. Матеріали наук. конф. 21–22 грудня 2006 р.*– Ізяслав; Острог: Вид-во НаУОА, віддрук. СПД Свиначук Р. В., 2006.– S. 140–148.
 35. Stecki T.J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym.– Lwów: Druk i nakład Zakładu Nar. im. Ossolińskich, 1864.– T. I.– 292 s.
 36. Urbański A. Z czarnego szlaku i tamtych rubieży. Zabytki polskie przepadłe na Podolu, Wołyniu, Ukrainie. 82 ilustracje w tekście. Wydanie drugie.– Warszawa: Dom książki polskiej, spółka akcyjna, 1928.– 136 s.
 37. Werytus A. Szmat Wołynia // *Wędrowiec*.– 1897.– № 48.– S. 948–950.

У статті розглянуто основні етапи архітектурної еволюції маєтку Холодки – Антоніни на теренах Південно-Східної Волині. Узагальнення історіографічних джерел різних періодів та результатів натурних споглядань дозволили в деталях відтворити історію планувальних і стильових особливостей комплексу будівель антонінського дитинця і парку, внутрішніх елементів палацу.

The article describes the main stages of architectonic and economic evolution of the estate Cholodky – Antoniny on the territory of South-Eastern Volyn. Generalizing the historyographic sources of different periods and the results of field investigations made it possible to reconstruct in details the history of planning and stylistic features of the complex of buildings of Antoniny palace yard and the park as well as the inside elements of the palace.